

ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ АПН УКРАЇНИ

На правах рукопису

БИКОВА Катерина Іванівна

НАВЧАННЯ ОПИСУ ЯК ТИПУ МОВЛЕННЯ
В 5-7 КЛАСАХ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ
(на матеріалі опису зовнішності людини)

18.00.02 - методика викладання
(російської мови)

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового
ступеня кандидата педагогічних наук

Київ - 1994

ЛНБ 30.57

ЛНБ України ім. В. Стефаніка

00777527 (Z)

Дисертація є рукопис

Робота виконана в Інституті педагогіки АПН України

Науковий керівник - кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник
ІВАНИЦЬКА Галина Марківна

Офіційні опоненти: член-кореспондент АПН України,
доктор педагогічних наук, професор
ГОЛОВОРОДЬКО Євдокія Петрівна

кандидат філологічних наук, доцент
КОВБАСЕНКО Крій Іванович

Провідна установа: Черкаський педінститут

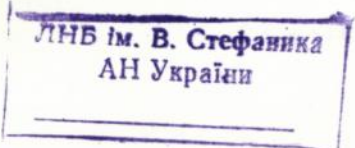
Захист відбудеться 29 червня 1994 р.
о 15 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради
К 01.32.01 в Інституті педагогіки АПН України / 252001,
Київ, вул. Трьохсвятительська, 8, зал засідань.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій частині Інституту.

Автореферат розіслано 28 травня 1994 р.

Вчений секретар спеціалізованої
вченої ради

БОНДАРЕНКО Н. В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Зміни, що відбулися в суспільстві, надання українській мові статусу державної призвели до значних зрушень у функціонуванні і вивченні української та інших мов в Україні.

Основне завдання шкільного курсу російської мови як рідної полягає у формуванні мовленнєвих умінь та навичок, необхідних для виробничої і суспільної діяльності, самостійної роботи над підвищенням свого культурного рівня і професійної підготовки. Одним із шляхів його вирішення є розвиток мовлення школярів, який пов'язаний з викладанням не лише російської мови, але й інших шкільних предметів, формуванням комунікативних умінь та навичок, необхідних для оволодіння різними типами мовлення, культурою спілкування.

Важливе місце в мовленнєвому розвитку учнів належить опису. М.Р. Львов відзначав, що описи більшою мірою, ніж твори інших типів, відповідають вимогам зв'язку з життям, дозволяють максимально наблизити роботу з російської мови та розвитку мовлення до живого досвіду школярів. Описи привчають учнів до послідовності, зв'язності, самостійності при побудові висловлювань, сприяють засвоєнню таких лінгвістичних понять, як стиль, тип мовлення, текст, абзац, засоби зв'язку, тема, основна думка, композиція тощо.

Наше дослідження проводилось на матеріалі опису зовнішності людини. Вибір цього виду висловлювання зумовлено тим, що він один з найважливіших і в той же час необхідних видів опису. Оволодіння ним впливає на розвиток спілкування, встановлення міжособистісних стосунків. Не випадково теоретичні й практичні питання роботи над описом знайшли відображення в

наукових працях М.А.Астафурової, К.Б.Бархіна, Г.М.Іваницької, І.Р.Калмикової, Т.О.Ладихенської, М.Р.Дьвова, В.Я.Мельничайка, О.А.Неліаєвої, Г.В.Старикової, М.І.Стельмаховича, Г.С.Сиріци та інших. В окремих роботах доводиться принципова доцільність лексико-семантичної та синтаксичної підготовки учнів до творів-описів, використання живопису в процесі написання творів різних жанрів, формулюються принципи відбору лексичного матеріалу для побудови описів природи, зовнішності людини, трудових процесів.

Разом з тим спостереження за навчальним процесом, аналіз типових недоліків у творчих роботах учнів дозволяє зробити висновок, що поставлена проблема потребує вирішення. Причина цього, на наш погляд, полягає у недостатньому дослідженні впливу психологічних, лінгво-методичних та дидактичних факторів на навчальний процес. Нерозробленість питання у методичному аспекті виявляється у відсутності системного та поетапного підходу до формування умінь та навичок, необхідних для створення самостійних висловлювань описового характеру. Не було предметом особливої уваги і використання міжпредметних зв'язків в навчанні опису зовнішності людини.

Таким чином, вибір теми дослідження зумовлений, по-перше, соціальною значущістю володіння мовою як засобом спілкування і пізнання; по-друге, практичною необхідністю подальшого вдосконалення роботи над оволодінням описом як типом мовлення; по-третє, недостатньою розробленістю проблеми в теоретичному і практичному аспектах.

Об'єктом дослідження є процес навчання опису як типу мовлення в школах з російською мовою викладання.

Предмет дослідження – система роботи над описом зовніш-

ності людини в процесі вивчення російської мови в 5-7 класах.

Мета дослідження полягає в розробці ефективної методики роботи над описом з урахуванням психологічних, лінгво-методичних і дидактичних факторів.

Гіпотеза дослідження: навчання опису як типу мовлення буде ефективним за умови: а) системного підходу до роботи над цим типом мовлення; б) поетапного формування (підготовчий і основний періоди) умінь та навичок у створенні зв'язних висловлювань описового характеру; в) урахування впливу психологічних процесів (увага, спостережливість, пам'ять, уявлення, усвідомлення розумових дій); г) використання міжпредметних зв'язків.

виходячи із проблеми, гіпотези і поставленої мети дослідження, необхідно було розв'язати такі завдання:

1. Виявити психологічні та лінгво-методичні фактори, які впливають на ефективність навчання опису як типу мовлення.

2. Вивчити стан роботи над описом у загальноосвітній школі, зв'язувати труднощі, з якими зустрічаються учні в процесі створення зв'язних висловлювань типу опису зовнішності людини.

3. Проаналізувати програми і підручники з російської та української мов, російської та української літератур, образотворчого мистецтва і виявити можливості використання міжпредметних зв'язків у навчанні опису.

4. Визначити зміст дослідного навчання і скласти його програму.

5. Укласти портретний словник.

6. Розробити методику системного і поетапного підходу до формування умінь та навичок учнів для складання описів зовнішності людини.

7. Перевірити ефективність експериментальної методики.

Методологічну основу дослідження становлять: теорія пізнання, вчення про мову як засіб спілкування й передачі інформації, здобутки психолінгвістики, лінгводидактики в галузі мовленнєвої діяльності, функціонального підходу до мовних явищ, дані вікової та педагогічної психології.

Для розв'язання поставлених завдань використано такі методи дослідження:

- а) вивчення психологічної, лінгво-методичної та дидактичної літератури з обраної проблеми, передового педагогічного досвіду вчителів-словесників; узагальнення особистого досвіду;
- б) аналіз програм і підручників з російської мови та літератури, української мови та літератури, образотворчого мистецтва;
- в) констатуючий зріз, спостереження за навчальним процесом, анкетування, аналіз спеціальних контрольних робіт;
- г) педагогічний експеримент.

Дослідження проводилось у три етапи.

На першому етапі (1988-1989 рр.) здійснювався вибір та теоретичне осмислення теми, аналіз програм і підручників з предметів гуманітарного циклу.

на другому етапі (1989-1990 рр.) вивчався рівень знань, умінь та навичок учнів за допомогою діагностичних завдань, констатуючого зрізу, складалась програма, розроблялась методика дослідного навчання, моделювалась система вправ, складався портретний словник. Зрізом охоплено 1297 учнів міських і сільських шкіл.

На третьому етапі (1990-1993 рр.) проводився педагогічний експеримент з метою перевірки дослідної методики навчання опису як типу мовлення в 5-7 класах шкіл з російською мовою викладання (СШ № 47, 158 м.Києва, СШ № 1 м.Бровари, Музичанська

школа Київської та Новомиклаївська школа Кіровоградської області). Експериментом було охоплено 8 вчителів, 498 учнів.

Наукова новизна і теоретичне значення дослідження полягають у розробці методики формування умінь і навичок сприймання та опису зовнішності людини з урахуванням психологічних, лінгво-методичних та дидактичних факторів, її теоретичному обґрунтуванні.

У процесі експерименту складено портретний словник, змодельовано систему вправ для поетапного формування умінь та навичок створення самостійних висловлювань описового характеру.

Практичне значення дисергаційної роботи полягає в тому, що висновки дослідження можуть бути використані в навчанні опису учнів 5-7 класів на уроках предметів гуманітарного циклу, в процесі вдосконалення змісту програм і підручників з російської та української мов, при створенні методичних посібників.

Вірогідність результатів дослідження забезпечується методологічною та теоретичною обґрунтованістю вихідних положень; системним вивченням спеціальної літератури, узагальненням практичного досвіду роботи з розвитку зв'язного мовлення, експериментальною перевіркою у школах запропонованої методики.

Апробація та впровадження результатів дослідження здійснювалась шляхом дослідного навчання в школах м. Києва (№ 47, 158), Київської (м. Бровари, с. Музичі) і Кіровоградської (с. Новомиклаївка) областей упродовж 1989-1993 років.

Головні положення і результати дослідження доповідалися та обговорювалися на науково-практичних конференціях, нарадах, семінарах, методичних об'єднаннях учителів шкіл Києва, Київської (Бориспіль, Бровари, Васильків), Кіровоградської (Кіровоград, Новомиклаївка) областей, на курсах підвищення кваліфікації при Київському мікререгіональному інституті удосконалення

вчителів, Українському педагогічному університеті ім. Михайла Драгоманова, Київському державному університеті ім. Тараса Шевченка, в Інституті педагогіки АН України.

На захист виносяться:

1. Експериментальна методика навчання опису як типу мовлення в 5-7 класах загальноосвітніх шкіл, її теоретичне обґрунтування.

2. Використання міжпредметних зв'язків (предмети гуманітарного циклу) в навчанні опису зовнішності людини.

СТРУКТУРА І ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

Структура дисертації зумовлена логікою дослідження, поставленими завданнями і складається із вступу, трьох розділів, загальних висновків, списку основної використаної літератури та додатків, куди входять: програма дослідного навчання, тексти діагностичних завдань, констатуючих і контрольних зрізів, зразки вправ, портретний словник.

У вступі обґрунтовується актуальність проблеми, визначається об'єкт, предмет, мета та гіпотеза, розкриваються завдання та методи дослідження, його наукова новизна, практичне значення, формулюються основні положення, що виносяться на захист, наводяться дані про апробацію дослідження та впровадження його результатів у шкільну практику.

У першому розділі "теоретичні основи дослідження проблеми" розкриваються психологічні передумови опису як функціонально-змістового типу мовлення, лінгво-методичний аспект роботи над описом зовнішності людини, висвітлюються міжпредметні зв'язки в навчанні висловлювань описового характеру.

Критичний огляд та аналіз літератури з обраної проблеми дав змогу виявити психологічні та лінгводидактичні фактори, які

впливають на ефективність навчання даного типу мовлення, висвітлити неоднозначність думок та основні висновки психологів з питань розвитку мовлення, яке вчені пов'язують з проблемами спілкування (О.О.Бодалев, Л.С.Виготський, М.І.Жинкін, О.О. Леонтьєв, Я.Д.Коломінський, Г.О.Ковальов, Е.І.Головаха, Н.В.Паніна та інші).

Більшість з них стверджують, що важливим аспектом розуміння психологічних особливостей процесу спілкування є в'ясування природи сприйняття однієї людини іншою. Одні вважають, що в процесі сприймання людини людиною значне місце посідає її зовнішність. Інші обґрунтовують важливість невербальних компонентів (міміка, погляд, жест, експресивні модуляції голосу), які стають регуляторами поведінки партнерів під час спілкування.

Проте незважаючи на різний підхід до висвітлення основних аспектів проблеми, психологи підкреслюють значення сприймання, що тісно пов'язане з мисленням, розумінням суті предмета. Розвиток сприймання залежить від таких психічних процесів, як увага, спостережливість, пам'ять, різних видів (образно-словесна, зорова, оперативна) уява. На якість сприймання впливають такі фактори: обізнаність, зацікавленість у предметі опису, психічний та фізичний стан, а також уміння і навички сприймати реальний світ і саму людину. Це дає можливість стверджувати, що проблема навчання учнів опису вимагає розвитку екстравертивних рис особистості, якими є уважність, спостережливість, пильність, уміння "читати" стан людини за жестами, мімікою, позою, тобто користуватися вербальними і невербальними компонентами комунікації.

Психологічну основу дослідження дозволило обґрунтувати і ознайомлення з теорією поетапного формування розумових дій.

Висновки психологів (П.Я.Гальперіна, Н.Ф.Тализіної та їх дослідників) про те, що мовленнєва діяльність (як і інші види розумової діяльності) складається із системи окремих операцій, які поступово повністю автоматизуються, підтвердили наше припущення щодо доцільності поетапного формування умінь і навичок побудови зв'язних висловлювань опису людини за її зовнішністю.

Аналіз спеціальної літератури (М.О.Бріцин, М.М.Кочерган, Г.М.Циганенко, М.Р.Львов, Т.О.Ладженська, О.О.Нечаєва, Г.С.Сиріца, І.О.Синиця, Г.В.Старикова, Г.І.Чижова, К.Д.Ушинський) дав можливість визначити основні аспекти та зміст роботи над описом, критерії відбору портретної лексики для засвоєння на уроках предметів гуманітарного циклу, обґрунтувати системний підхід до вирішення проблеми навчання опису, виділити спеціальні уміння та навички, якими повинні оволодіти учні для побудови опису зовнішності людини, зв'язувати причини труднощів, що виникають у школярів у процесі створення самостійних висловлювань описового характеру.

З метою розробки теоретичних засад експериментальної методики у дослідженні зв'язовано зміст таких лінгвістичних і методичних понять і термінів, як "тип мовлення", "опис", "портрет", дано характеристику опису, його особливостей. При великій різноманітності визначення основних ознак типів мовлення перевагу віддано О.О.Нечаєвій. Характеризуючи кожний тип мовлення, вона звертає увагу на логіко-змістовні структурні типи монологічних висловлювань, комунікативну мету та зв'язок з певними жанрами (портрет, пейзаж, опис предмета, характеристика).

У зв'язку з темою дисертації більш детально зупиняємось на характеристиці опису як одного з найбільш уживаних та життєво необхідних типів мовлення, його різновидах, даємо огляд мето-

дичної літератури з обраної проблеми. Особливий інтерес для усвідомлення процесу оволодіння одним з найважчих жанрів опису - портретом викликають, на наш погляд, праці Г.М.Іваницької, Т.О.Ладиженської, І.Р.Калмикової, М.Г.Стельмаховича, Г.С.Сиріци, А.А.Ходякової.

У своїх працях науковці відмічають, що в навчанні опису зовнішності людини важливо мати не лише уявлення про відмінність між літературним та живописним портретом, а й про образно-мовленнєві засоби. Крім того, необхідно володіти запасом портретної лексики, вміти підпорядковувати її темі та основній думці, приділяти увагу цілеспрямованій роботі над збагаченням портретного словника. Слово, як відзначають методисти, пізнається в складі моделей, комунікативно необхідних для створення тексту. Здатність характеризувати людину мають слова різної категорійної належності, при цьому головну, ведучу роль відіграють іменники та прикметники. Однак описувати зовнішність людини можна й за допомогою дієслів та дієслівних форм. Отже, введення портретної лексики, що належить до різних морфологічних класів, в активний словник школярів позитивно позначається на навчанні висловлювань описового характеру. У зв'язку з цим необхідно було визначити основні критерії відбору портретної лексики для уронів російської та української мов, російської та української літератур. До таких критеріїв слід в'днести відповідність відбору словника вимогам лексичного забезпечення висловлювань, передбачених програмою, розширення словникового запасу за рахунок нових слів, урахування впливу транспозиції та інтерференції на засвоєння учнями портретної лексики, забезпечення зв'язку між роботою над портретним словником і вивченням граматики та орфографії.

Процес створення зв'язного висловлювання неможливий без цілого ряду умінь (О.Леонт'єв). Кожний жанр опису має свої ознаки. Без знання їх семантики, структури, мовленнєвих особливостей важко побудувати власний текст. При визначенні умінь, необхідних для побудови зв'язного тексту, ми спирались на дослідження Т.О.Ладигенської. Щоб сформувавши те чи інше уміння для створення висловлювання описового характеру (у нашому випадку опису зовнішності людини), необхідно відпрацювати передусім часткові уміння, що лежать в основі даної мовленнєвої діяльності. До них ми віднесли уміння сприймати людину, виділяти компоненти портрету, бачити головне та деталі, користуватися портретною лексикою, будувати композиційно логічне висловлювання.

Несформованість цих умінь викликає у школярів певні труднощі при складанні опису зовнішності людини. Твори учнів абстрактні, безликі, за ними важко уявити людину. Труднощі пояснюються тим, що у школярів не сформовані такі особисті якості, як уважність, спостережливість, допитливість, недостатньо розвинута пам'ять, уміння сприймати людину за її зовнішністю, міжпредметні уміння. Учні не володіють портретною лексикою, необхідною для складання зв'язних висловлювань. Труднощі виникають і в учителів. Причина, на наш погляд полягає в тому, що не всі рекомендації методистів та дидактів реалізуються, пропедевтична підготовка проводиться епізодично, відсутнє глибоке усвідомлення мети і завдань даного виду опису, розуміння психологічних особливостей сприйняття зовнішності людини, що позбавляє вчителя надійної орієнтації у добірї дидактичного матеріалу, форм і методів роботи.

У дослідженні звертається увага на значення системного підходу до навчання опису зовнішності людини. Незважаючи на те, що

такий підхід до навчання зв'язних висловлювань намітився в ряді методичних праць (Г.М.Іваницька, Т.О.Ладиженська, С.П.Новиков, Л.А.Новоселова та інші) питання недостатньо досліджене. Сам "термін система" на сучасному етапі сприймається по-різному. У дисертації "система" - це такий зміст і порядок роботи в навчанні зв'язних висловлювань-описів, при якому здійснюється основний принцип дидактики - від простого до складного - у формі завдань аналітичного, конструктивного і творчого характеру, які забезпечують поетапне формування умінь і навчок для сприймання та опису зовнішності людини.

Особлива увага приділяється реалізації міжпредметних зв'язків на уроках розвитку мовлення. Окремі питання цієї проблеми розроблялися протягом 70-90 рр. у дослідженнях М.Т.Баранова, Т.С.Зепалової, Т.О.Ладиженської, Н.Н.Мещерякової, В.Ф.Паламарчук, Л.О.Ходякової, Н.Н.Ушакова та інших.

Так, Т.О.Ладиженська підкреслює, що у використанні міжпредметних зв'язків наявні можливості для збагачення лексичного запасу учнів, підвищення їх мовленнєвої культури. В.Ф.Паламарчук доводить доцільність проведення творів з різних навчальних предметів. Більшість науковців підкреслює дидактичні переваги міжпредметних зв'язків (Л.В.Занков, В.Н.Максимова, Н.Н.Ушаков та інші). Деякі (Т.С.Зепалова, Н.Я.Мещерякова, Л.О.Ходякова, В.С.Гречинська та ін.) роблять спроби встановити зв'язок між змістом окремих навчальних предметів. Найчастіше розглядається взаємовплив мови та літератури, історії та літератури, мови та образотворчого мистецтва. Отже, вивчення дидактичної та методичної літератури з проблеми дозволило виявити різні підходи у встановленні міжпредметних зв'язків, розкрити їх важливість, обґрунтувати причини недоліків їх реалізації у шкільній практиці.

Аналіз стану роботи над описом як типом мовлення на сучасному етапі показав необхідність більш широкого підходу в плані пошуку перспектив комплексного навчання учнів та формування у них комунікативних умінь і навичок. Це і визначило одне з основних завдань дисертації – виявлення можливостей використання міжпредметних зв'язків у навчанні учнів опису зовнішності людини. Проблема реалізації міжпредметних зв'язків розглядається нами на рівні системи знань, міжпредметних умінь та навичок – невичерпного резерву для навчання самостійних висловлювань описового характеру.

Міжпредметні зв'язки, в дослідженні визначаються як принцип, умова досягнення цілісності процесу навчання опису, поєднання мети, змісту і методів для формування міжпредметних умінь на уроках гуманітарних предметів.

У другому розділі "Стан навчання опису в школах України" подано аналіз програм та підручників з предметів гуманітарного циклу з точки зору системного підходу до навчання опису, наявності та обсягу матеріалу для роботи з портретом, реалізації міжпредметних зв'язків та їх потенційних можливостей для навчання опису зовнішності людини, наводяться дані про організацію констатуючого зрізу та його результати.

У програмах і підручниках з російської та української мов, російської та української літератур, образотворчого мистецтва, як показав аналіз, наявний певний обсяг матеріалу для роботи з портретом та використання міжпредметних зв'язків у навчанні, передбачена система роботи з типами мовлення, різними видами опису (предмета, тварини, природи, приміщення, зовнішності людини та процесів праці). Крім того, в програмах вказані уміння, якими повинні оволодіти учні, визначені певні види робіт: усні

та письмові висловлювання на основі особистих спостережень за картиною, за уявою (російська мова та література, українська мова та література), ілюстрування творів, що вивчаються на уроках російської та української літератур, опис творів живопису із зображенням людини (образотворче мистецтво).

Але разом з тим у програмах з розвитку зв'язного мовлення не знайшла достатнього відображення специфіка навчання опису як типу мовлення: а) знання елементів композиції описів, елементів портрету; б) вміння сприймати людину за її зовнішнім виглядом; в) необхідність запасу портретної лексики; г) використання міжпредметних зв'язків у навчанні зв'язних висловлювань. У програмах і підручниках предметів гуманітарного циклу не враховані системність, послідовність вивчення окремих розділів, відсутня опора на знання про портрет, одержані на уроках образотворчого мистецтва. Відбір дидактичного матеріалу в підручниках не завжди достатньо вмотивований, відсутні ситуативні та спеціальні вправи для розвитку уважності, спостережливості, допитливості, проникливості, вміння співвідносити зміст висловлювання та відбір мовних засобів з метою й умовами спілкування.

На цьому етапі дослідження проведено констатуючий зріз з метою вивчення рівня знань, умінь та навичок учнів, що навчаються за діючою методикою, виявлення співвідношення рівня знань про опис як тип мовлення та умінь і навичок описувати зовнішність людини, ступінь володіння портретною лексикою. констатуючий зріз проводився в 5-7 класах шкіл м.Києва (СШ № 47, 158), Київської (Бровари, с.Музичі) та Кіровоградської (с.Новомиколаївка) областей.

З метою одержання відповідних даних учням запропоновано діагностичні завдання (аналітичні, конструктивні, творчі), які

передбачали: а) вивчення якостей знань учнями особливостей і структури опису; б) виявлення рівня аналітичних, мовленнєвих та комунікативних умінь учнів при створенні зв'язних висловлювань-описів зовнішності людини, використання при потребі знань та умінь, одержаних на уроках гуманітарних предметів; в) аналіз уміння сприймати людину за її зовнішністю, володіти портретною лексикою при виконанні завдань конструктивного та творчого характеру. Передбачалось також перевірити ще й розвиненість уваги, спостережливості, уяви, проникливості, уміння встановлювати зв'язок між зовнішністю і характером людини.

Як дидактичний матеріал виступали тексти, що містили в собі портрети різних типів (прості та складної структури, літературний та живописний).

Результати констатуючого зрізу показали, що учні недостатньо розуміють специфіку художнього опису, особливості його побудови, у них не сформовані вміння сприймати людину за її зовнішністю, виділяти головне, уявляти задум автора, бідний активний словник та низький рівень володіння портретною лексикою. Аналіз завдань аналітичного характеру допоміг виявити недостатню сформованість знань учнів про опис, особливості його структури. З 1297 учнів правильні і повні відповіді на питання "Як буде опис" дали 383 учні, правильні і неповні - 341 учень, неправильні - 573 учні. Роботи, в яких були відсутні відповіді на питання "З яких частин складається опис зовнішності людини" становили по 5-х класах - 62,2%, по 6-х - 52%, по 7-х - 31,7%.

Важкими для школярів виявилися завдання конструктивного та творчого характеру (перекази, описи людини, зображеної на картині, знайомої і незнайомої людини). Робота з такими видами вправ передбачена програмою, проте учні недостатньо володіють

специфікою художнього опису. Незважаючи на досить непоганий обсяг робіт, портретна лексика представлена недостатньо (в 5-6 класах - 50%, децю краще в 7-их класах - 61% порівняно з наявною в тексті переказу).

Аналіз зв'язних висловлювань дав змогу одержати кількісні та якісні дані про практичне оволодіння учнями описом як типом мовлення, виявити характер і причини труднощів, з якими стикаються учні, складаючи самостійні висловлювання, підтвердив не лише доцільність, але й необхідність розвитку пам'яті, уваги, спостережливості, уміння осмислювати почуте і побачене, цілеспрямованої й координованої роботи на уроках гуманітарного циклу над збагаченням лексичного запасу школярів, укладення портретного словника.

У класифікації помилок і недоліків учнівських висловлювань-описів ми керувались теоретичними дослідженнями з цієї проблеми (Д.М.Кравчук, М.Р.Львов, В.Я.Мельничайко, І.О.Синиця, М.І.Стельмахович). В основу аналізу синтаксису опису зовнішності людини взято критерії, розроблені І.Р.Калмиковою. В учнівських описах виділяємо такі найістотніші недоліки:

- неспроможність реалізувати задум та основну думку висловлювання;

- невміння розрізняти живописний та літературний портрет;

- невдалий добір портретної лексики відповідно до теми та основної думки висловлювання;

- наявність невиправданих повторів;

- невміння використовувати міжпредметні вміння;

- нездатність бути уважним, спостережливим, уміти уявляти та осмислювати і запам'ятовувати побачене і почуте.

Серед причин, що призводять до значних помилок і недоліків,

найголовнішими, вважаємо, є такі: невміння сприймати людину за її зовнішністю, володіти описом як типом мовлення, недостатність запасу портретної лексики в активному словнику школярів та невміння користуватися нею.

У третьому розділі "Система роботи над описом як типом мовлення в процесі навчання російської мови" схарактеризовано експериментальну програму і методику роботи над описом зовнішності людини, подано аналіз результатів навчання за цією методикою.

Експеримент здійснювався у двох варіантах: у контрольних класах за діючою програмою та підручниками, в експериментальних класах – за дослідною програмою і методикою (1989–1998 рр.) в 5–7 класах шкіл міста Києва (№ 47, 158), Київської (м.Бровари, с.Музичі) та Кіровоградської (с.Новомиколаївка) областей. Експериментом було охоплено 15 класних колективів загальною кількістю 458 учнів.

В експериментальній програмі виділено такі компоненти навчання опису зовнішності людини:

1. психічний розвиток учнів, що включає формування таких рис особистості, як уважність, опостережливість, проникливість, розвиток уяви, пам'яті (зорової та оперативної).
2. Знання, що забезпечують засвоєння особливостей та структури портрету, його видів.
3. Уміння, необхідні для сприймання та опису зовнішності.
4. Види робіт (система вправ), які сприяють формуванню знань та умінь учнів.

Включаючи в програму розділ "Розвиток екстравертивних рис особистості", ми спиралися на висновки психологів про те, що зв'язне мовлення – це здібність, яка формується у людини в процесі навчання. На неї впливають такі психологічні процеси, як

увага, спостережливість, увага, пам'ять, що є необхідними передумовами успішного навчання конструюванню зв'язних висловлювань.

Уточнюючи обсяг знань та вмінь учнів, потрібних для створення висловлювань-описів зовнішності людини, ми враховували дидактичні принципи та методичні умови навчання сприймання та опису людини за її зовнішністю.

З метою успішного оволодіння школярами умінням самостійно складати зв'язні висловлювання описового характеру було застосовано розроблену нами систему вправ. Опорою для її створення послужили теорія мовленнєвої діяльності учнів та класифікація видів родів Т.О.Ладиженської. В межах цієї системи виділено три групи вправ: аналітичні, конструктивні, творчі. Аналітичні передбачали аналіз запропонованих текстів, відповіді на запитання; конструктивні були пов'язані з перетворенням даного дидактичного матеріалу, результатом творчих стали власні зв'язні висловлювання учнів. Таке групування видів робіт спрямоване на виявлення дидактичних можливостей кожного з точки зору реалізації комплексу цілей усієї системи вивчення російської мови та врахуванням специфіки програмового матеріалу та вікових особливостей учнів.

Системність дібраних вправ виявилася в тому, що вони одночасно задовольняли психологічні, лінгвістичні і дидактичні вимоги. З психологічної точки зору системність вправ у роботі над описом зовнішності людини виявляється у підпорядкуванні їх побудови поетапному розвитку розумових дій. Це означає, що оволодіння учнями процесом створення зв'язних висловлювань буде успішним за умови поетапного формування умінь і навичок (підготовчий та основний періоди), необхідних для опису.

З лінгво-методичної точки зору системний характер вправ

забезпечується використанням мовних одиниць у єдності їх значення, форми і функціонування в мовленні. Система вправ передбачає формування комунікативних умінь та навичок, необхідних для створення самостійного висловлювання, відбір комунікативно значущих слів, що сприяють забезпеченню і поповненню словникового запасу учнів портретною лексикою, яка належить до певного морфологічного класу, сприяють вивченню граматичного та орфографічного матеріалу.

З дидактичної точки зору системний підхід до організації роботи над описом як типом мовлення досягається дотриманням загальнодидактичних принципів, одним з яких є використання міжпредметних зв'язків.

Навчання учнів за експериментальною методикою ми розділили на два етапи-періоди: підготовчий (5-6 класи) та основний (7-мі класи). У підготовчий період, використовуючи можливості програм та підручників предметів гуманітарного циклу, працювали над формуванням умінь та навичок сприймання людини за її зовнішністю, зважали на розвиток уважності, опостережливості, проникливості, проводили роботу над збагаченням активного словникового запасу школярів портретною лексикою. В основний період узагальнювали та систематизували знання учнів про портрет, удосконалювали вміння сприймати портрети різних жанрів, навчали усних і письмових описів зовнішності людини.

У плануванні роботи та реалізації експериментальної методики враховувалися визначені програмою мета і завдання вивчення російської мови на сучасному етапі, природність включення експериментального матеріалу в учбовий процес. З цією метою було розроблено спеціальні завдання, визначено види робіт, дібрано матеріал для словарно-семантичної роботи з кожної теми

ЛН УкрЛін
ЛНБ ім. В. Стефанишина

за діючою програмою з урахуванням міжпредметних зв'язків: пам'ятки, рекомендації для учнів і вчителів предметів гуманітарного циклу, система вправ, система уроків зв'язного мовлення у 7-х класах для навчання опису зовнішності людини, укладено портретний словник.

Щоб виявити ефективність запропонованої методики, в кінці кожного етапу-періоду проводився контрольний зріз. Удержані результати після статистичної обробки наведені в таблицях тексту дисертації. В процесі пропедевтичного періоду учні експериментальних класів оволоділи в основному уміннями сприймати літературний та живописний портрети, проводити відбір портретної лексики відповідно до теми та основної думки висловлювання, тобто підготовлена певна база для навчання самостійних висловлювань опису зовнішності людини.

наведемо деякі цифрові дані: обсяг висловлювання в експериментальному класі складає в середньому 138 слів, у контрольному - 77 слів на одного учня. Стосовно обсягу висловлювання портретна лексика становить 30,8% в експериментальному класі та 26,4% - в контрольному. Як показують результати порівняльного аналізу контрольного зрізу після другого періоду навчання, творчі роботи учнів, що навчалися за експериментальною програмою, відрізняються багатством змісту, логікою викладу, використанням портретної лексики, грамотністю. Значні зміни можна відмітити і в розвитку уваги, спостережливості, оперативної пам'яті. Учні в основному оволоділи описом як типом мовлення, вмінням користуватися портретною лексикою, підпорядковувати її темі та основній думці висловлювання. Так, у дослідних класах висловлювання підпорядковано темі у 87,8% учнів, у контрольних класах - лише в 46,4%. Використання портретної лексики порівняно

в обсягом висловлювання складає 51,2% в експериментальних класах і 30,8% - в контрольних. Результати роботи ілюструють і оцінки учнів. За зміст в експериментальних класах одержали "5" і "4" - 84%, за грамотність - 75,3% учнів. Відповідно в контрольних класах - 72,1%, 59,3%. Незадовільних оцінок в експериментальних класах - 4, в контрольних - 11.

Таким чином, підтвердилася гіпотеза дослідження: дійсно, ефективність навчання опису як типу мовлення зросла завдяки дотриманню вказаних умов, а саме: системного підходу до роботи над даним типом мовлення, поетапного формування умінь та навичок у створенні зв'язних висловлювань, урахування впливу психологічних процесів на навчання, використання міжпредметних зв'язків. На основі результатів дослідження зроблено такі загальні висновки:

1. Однією з умов розвитку мовлення школярів, оволодіння високим рівнем мовленнєвої культури є навчання опису як типу мовлення.

2. Аналіз стану навчання опису в школах, творчих зрізових і контрольних робіт, вивчення літератури з проблеми допомогли виявити типові недоліки в роботі над описом зовнішності людини в 5-7 класах.

3. Педагогічний експеримент підтвердив ефективність запропонованої методики навчання опису зовнішності людини.

4. Необхідною умовою процесу навчання опису зовнішності людини є розвиток таких екстравертивних рис особистості, як уважність, спостережливість, уява.

5. Навчання створювати зв'язні висловлювання описового характеру передбачає уточнення обсягу знань та умінь учнів, необхідних для оприйняття і опису людини за її зовнішність.

6. Експериментальна методика забезпечує системність і етапність (пропедевтичний і основний періоди) формування умінь та навичок, збагачення портретного словника, реалізацію міжпредметних зв'язків, практичну і комунікативну спрямованість навчання.

7. Підвищенню ефективності формування у школярів умінь та навичок опису зовнішності людини сприяв розподіл видів роботи з портретом між двома етапами-періодами, відповідність їх психологічним закономірностям побудови зв'язних висловлювань та лінгводидактичним вимогам до вправ аналітичних, конструктивних, творчих.

8. Збагаченню активного лексичного запасу в мовленні учнів сприяє використання портретного словника, укладеного за морфологічним принципом з урахуванням комунікативної значущості та сполучуваності слів.

9. Розроблена методика спрямована на інтенсифікацію навчання сприйняття й опису зовнішності людини, розвитку культури спілкування, моральних понять і принципів, у відповідності з вимогами сучасності - гуманізації знань, наблюження їх до потреб людини.

Дослідження сприяло виявленню нових аспектів досліджуваного питання сучасної лінгводидактики, що заслуговують спеціального вивчення. До них належать: а) пропедевтична робота у початкових класах у навчанні сприймання людини, над збагаченням активного словника учнів портретною лексикою; б) встановлення міжпредметних зв'язків у роботі з портретом (уроки музики, історії, іноземної мови).

Основні положення дисертаційного дослідження відображено в таких публікаціях:

1. Російська мова. Підручник для 5 класу експериментальних шкіл з українською мовою навчання /Г.М.Іваницька, Н.А.Пашківська, Г.П.Циганенко, В.О.Корсаков, К.І.Бикова. - К.: Радянська школа, 1985. - 208 с.

2. Російська мова. Пробний підручник для 6 класу експериментальних шкіл з українською мовою навчання /Г.М.Іваницька, Н.А.Пашківська, Г.П.Циганенко, В.О.Корсаков, К.І.Бикова. - К.: Радянська школа, 1986. - 168 с.

3. Російська мова. Пробний підручник для 7 класу шкіл з українською мовою навчання /Н.А.Пашківська, Г.М.Циганенко, В.О.Корсаков, К.І.Бикова. - К.: Радянська школа, 1987. - 167 с.

4. Російська мова. Пробний підручник для 8 класу шкіл з українською мовою навчання /Н.А.Пашківська, Г.М.Іваницька, Г.П.Циганенко, В.О.Корсаков, К.І.Бикова. - К.: Радянська школа, 1988. - 182 с.

5. Російська мова: Пробний підручник для 6 класу шкіл з українською мовою навчання /Г.М.Іваницька, К.І.Бикова, В.О.Корсаков, Н.А.Пашківська, Г.П.Циганенко. - вид-во 2-е, допов. і перероб. - К.: Радянська школа, 1990. - 240 с.

6. Російська мова. Пробний підручник для 7 класу шкіл з українською мовою навчання /Н.А.Пашківська, К.І.Бикова, Г.М.Іваницька, В.О.Корсаков, Г.П.Циганенко. - вид-во 2-е, доповн. і перероб. - К.: Радянська школа, 1991. - 256 с.

7. Російська мова. Пробний підручник для 8 класу шкіл з українською мовою навчання /Н.А.Пашківська, К.І.Бикова, Г.М.Іваницька, В.О.Корсаков, Г.П.Циганенко. - вид.2-е, доповн. і перероб. - К.: Освіта, 1992. - 176 с.

8. Російська мова. Підручник для 6 класу шкіл з українською мовою навчання /Г.М.Іваницька, К.І.Бикова, В.О.Корсаков, Г.П.Ци-

ганенко. - К.: Освіта, 1992. - 256 с.

9. Російська мова. Підручник для 7 класу шкіл з українською мовою навчання /Н.А.Пашківська, К.І.Бикова, Г.М.Іваницька, В.О.Корсаков, Г.М.Циганенко. - К.: Освіта, 1998. - 172 с.

10. Дидактичний матеріал з російської мови для 7 класу: Навчально-методичний посібник. - К.: Освіта, 1992. - 176 с.

Е.Г.Шинь

Підписано до друку 26.05.1994р. Об'єм 1,2. Формат 60*84 1/16
Друк офсетний. Тир. 100 пр. Зам. 124. Безплатно.
ДОЖ УДНУ ім.П.Драгоманова, Київ, Пирогова 9.

457549

AB 30.349